

CSIZMADIA ERVIN

*Demokratizálódási hullámok és politikai programok.
Az 1989 utáni magyar és az 1945 utáni német
átmenet összehasonlító perspektívában¹*

Egy Kádár-rendszerrel szóló összeállításban talán meglepő, hogy magáról a Kádár-rendszerrel esik majd a legkevesebb szó. Ez nem azért van, merthogy nem tartom nagyon lényegesnek a Kádár-rendszer sokoldalú megismerését, leírását és a róla való ismereteink növekedését². Ugyanakkor, nem tagadom: úgy látom, hogy a Kádár-rendszer kutatásának csak akkor van érdemi hozadéka, ha azt nagyobb összefüggések kontextusába helyezzük bele. Ilyen nagyobb összefüggésnek tekintem, ha a Kádár-rendszert, illetve annak végső, már nem is igazán hozzátartozó stádiumát, az átmenetet nem önmagában, hanem más demokratizálódási hullámokkal összehasonlítva vizsgáljuk. Erre teszek majd kísérletet ebben a tanulmányban. Mindezt nem teljes körűen, hanem egyetlen elemre, az adott demokratizálódás legfontosabb politikai irányaira és programjaira koncentrálna.

A politikatudomány szempontjából újszerű kihívásnak tekinthető annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy egy adott átmenet (rendszerváltás stb.) során miért éppen olyan politikai programok keletkeznek, amilyenek. Erre a kérdésre a politikatudósok ritkán kérdeznak rá, vagy ha rákérdesznek, természetesnek, egyértelműnek tekintik a válaszokat. A leggyakrabban adható „természetes” válasz, hogy egy demokratikus átmenetben demokratikus programok születnek, amelyek a demokratikus átmenet során felmerülő kérdésekre „válaszolnak”. Csakhogy ezzel messze nem válaszoltunk meg számos kérdést. Mert milyen kérdések merülnek is fel egy átmenet során? Hogyan specifikálhatóak ezek a kérdések? Van-e közöttük valamiféle hierarchia vagy egyformán fontosak? Rangsorolhatóak a felmerülő kérdések a szerint, hogy politikaiak, gazdaságiak vagy éppen társadalmiak? És folytathatnánk.

Éppen emiatt az alábbi dolgozat nem elégszik meg kényelmes és felületi válaszokkal, hanem abból indul ki, hogy egy átmenetben a politikai és/vagy pártprogramok erőteljesen kötődnek az adott körülményekhez és kihívásokhoz. Ha

---

1 A tanulmány a 84075 számú (A magyar pártfejlődés történelmi perspektívában című) OTKA-kutatás keretében készült.

2 A Kádár-rendszer számos aspektusát magam is feldolgoztam. Lásd: Csizmadia, 1995; Csizmadia, 2001; Csizmadia, 2013/b.

elfogadható az a megközelítés, hogy az átmenet maga is tele van bizonytalansággal, kiszámíthatatlansággal, véletlenszerűségekkel, akkor ebből az következik, hogy az ilyen körülmények között létrejövő programoktól sem várható bizonyosság, tökéletes kiszámíthatóság és mindenoldalú tudatosság. Turbulens időszakokban a programok is turbulensek vagy inkább: leszűkítő jellegűek.

Felfogásom szerint az 1989-90-es magyar rendszerváltás is tekinthető egy ilyen „leszűkítő” projektnek. Természetesen a rendszerváltás sodrában ez egyáltalán nem tűnt fel, sőt ellenkezőleg: az átmenet „kiteljesítő” folyamatként, a demokrácia győzelmeként jelent meg a benne résztvevők számára. Ám mai optikából már feltűnnek a folyamat – akkor nem érzékelt – momentumai, például olyanok, amelyek ebből hiányoztak, miközben más, korábbi demokratizálódásoknak integráns elemei voltak. Nagyon leegyszerűsítve tehát az izgat minket, hogy miért „maradt ki” az 1989-90-es átmenetből mindaz, ami például az 1945 utáni demokratizálódás szerves tartozéka volt. Miért nem rendelkeztek a magyar rendszerváltó pártok – a demokratizálódás fontos elemeként – társadalom-integráló programokkal, s miért nem ismerték fel (mint a hatékony demokrácia kiépítésének fontos eszközét) a demokráciára nevelés fontosságát?

Az első részben tisztázni kívánom az átmenetek általánosítható szabály-és törvényszerűségeit és ezek hatását a programalkotásra. A második részben az 1945 utáni német példát mutatom be röviden, választ keresve arra, hogy miért került ennek a demokratizálódásnak a centrumába a politikai nevelés. A harmadik egységben foglalkozom a magyar rendszerváltással, és igyekszem megmutatni, milyen körülmények és feltételek egymásra hatása következtében alakult ki a pártprogramoknak egy sajátos, „közmegegyezésszerű” felfogása, amelynek centrumában a politikai alapintézmények kialakítása állott. Végül elméleti következtetéseket vonok le a két „esettanulmányból” s arra a következtetésre jutok, hogy a demokratizálódásoknak nagyon különböző logikájuk és lefolyásuk van, így az 1989-90-es magyar átmenet – ha számos vonásában hasonlított is – alapjában eltért a korábbi variánsoktól.

Átmenetek és politikai program-alkotás: a helyzetfüggőség problematikája

A történelem során rengeteg-féle átmenetről beszélhetünk, amelyek közül az egyik legismertebb a forradalmi átmenet; egy korábbi rendszer erőszakos úton való eltávolítása. A 20. század második felére az ilyen típusú átmenetek lehetősége (legalábbis Európában) nagymértékben csökkent, sőt az állam-szocialista diktatúrák egyik fő jellemvonása volt, hogy a bennük megjelenő ellenzéki csoportok stratégiája nem az erőszakra, hanem a békés megoldásokra épült. Magyarország esetében ez konkrétan olyan ellenzéki politizálást jelentett, amely nem zárta ki az állampárttal való kompromisszumot, annak érdekében, hogy a demokrácia zökkenőmentesen kiépülhessen és abba a volt állampárt utódpartja is betagozódhasson.

Az átmenet (transition) egy korábbi rendszerből egy újabb felé vezető út, amelynek jellemzője, hogy pontosan még nem tudjuk, milyen lesz ez az új. Nem véletlen, hogy a szakirodalom a „demokratizálódás” kifejezést használja arra az esetre, amikor az 1980-as évek végének (hol puhuló, hol kevésbé puha) diktatúrai irányt vettek a demokrácia felé. A demokratizálódás (democratization), önálló fejlődési szakasz, amely egyaránt különbözik az ún. „normál” demokrácia-előtti (pre-democratization) szakasztól és a már megszilárdult, beágyazódott demokráciától (embedded democracy, liberal democracy) is. Ebből adódóan a diktatúrából a demokráciába való átmenet, a demokratizálódás idején a politikai programok státusa, szerepe is nagymértékben függ a kitűzött feladatoktól, illetve attól, hogy az adott országban milyen a „kiinduló” diktatúra típusa. Egészen más programok következnek ugyanis akkor, ha a diktatúra az átmenet előtt nem puhult fel, mint akkor, ha a demokratizálódást megelőzően az adott országban már puha diktatúra volt (Bozóki 1995, Csanádi 1995.)

Ha netán azt hinnénk, hogy a demokratizálódást során jelentkező – sokszor forradalmi –átmenetek élesen különböznek a klasszikus demokráciákban jelentkező belső változási procedúráktól, akkor nem árt emlékeztetni magunkat Philippe Schmitter tanulmányára, amelyben a szerző – visszautalva Robert Dahl munkásságára – felhívja figyelmünket a stabil demokráciákon belül is jelentkező folyamatos transzformációra, amelyeken olyan forradalmi változásokat ért, amelyek nem erőszakosak és nem szakítják meg az intézmények folytonosságát (Schmitter 2012.) A demokráciák tehát folyamatosan változó, olykor radikális belső változásokon keresztül menő rendszerek. Ott azonban ezeket a belső változásokat megszokták, természetesnek, a demokrácia lényegi meghatározójának tekintik. Ezzel szemben Kelet-Közép-Európában az 1989-90-es átmenet idején éppen a forradalom szó volt a legkevésbé kurrens, s bár a rendszerváltó elitek radikális változásokat akartak, a diktatúrát demokráciával akarták felcserélni, fontos belátásuk volt, hogy ezzel párhuzamosan kísérletük ne tűnjön forradalminak. Ezért is alakultak ki a tárgyalásos átmenet vagy a (Bibó István 1945-ös kifejezésével) „határolt forradalom” stratégiái.

Így tehát mégis csak van különbség a demokráciákon belüli forradalmi átalakulások és a diktatúrákat felváltó demokratizálódások során létrejövő forradalmi változások között. Ám abban a tekintetben megint hasonlóság van, hogy a forradalmi átalakulások kitüntetett szereplője itt és ott is az elit: a változások irányítása soha nem csúszik ki egy jól körülhatárolható elit kezéből.³ A negyedik típusú demokratizálódásnak⁴ is megvoltak tehát a reprezentatív elitjei, amelyek elkészítették a legfontosabb programokat, megadták az átmenet uralkodó eszméit, és megtervezték az átmenet utáni demokrácia szerkezetét is⁵. Az elmúlt két évtizedben számosan írták le

³ Az eliteknek a demokratizálódásban és a demokráciában betöltött szerepéről lásd: Higley-Burton, 2006.

⁴ Negyedik típusúnak nevezi manapság a szakirodalom egy része az 1989-90-es átmenetet. Ez a megközelítés a kelet-közép-európai átmeneteket nem vonja össze az 1970-es évek dél-európai átmeneteivel és a kettő közötti különbségeket hangsúlyozza. Lásd például: McFaul, 2002.

⁵ Egyáltalán nem véletlen, hogy a magyar rendszerváltásban a Bibó-féle „határolt forradalom” koncepciót érvényesítő SZDSZ felértékelődött. Ennek az értelmiségi elitnek volt talán a legkidolgozottabb forgatókönyve az átmenetre. Lásd erről: Csizmadia, 2013/b. Továbbá a

ezeknek a csoportoknak az átmenet stabilitását meghatározó szerepét, amely azután szorosan összefüggött a stabil demokratikus kormányzás kialakulásával is. Jóval kevesebb figyelem fordítódott azonban arra, hogy ez a kitüntetett elit-pozíció milyen mértékben kötődött az adott helyzethez, s ez által a korai párt-programok milyen korlátokkal bírtak. Először vegyük sorra röviden, melyek voltak azok a tényezők, amelyek elsősorban befolyásolhatták a rendszerváltó elitek programalkotását. Három ilyen tényezőt említhetünk meg: a külső mintát, a párthagyományokat és a stratégiai tervezés kérdését.

Külső minták

A mai szakirodalom egyre gyakrabban veti fel, hogy az egyes nemzeti keretek között zajló átalakulásoknak nagyon erősek a külső ösztönzőik (Mansfeld-Pevehouse 2008; Pevehouse 2002.; Yilmaz 2002.). Ez az 1989-90-es évek átmenetére és demokratizálására fokozottan igaz. A fejlett nyugati országok tanácsadói révén erőteljesen determinálták az adott országok átmenetét, s például kihatással voltak arra, hogy Magyarországon 1988-89-ben hogyan kezelték a hatóságok a szerveződő ellenzékét. De a gyakorlaton túlmenően elméleti modellt is jelentett a Nyugat, hiszen a rendszerváltó elitek a nyugati politikatörténet tanulmányozása során alakították ki véleményüket saját szerepükről, s fogalmazták meg programjaikat. Itt leginkább a legkülönbözőbb nyugati intézmények tanulmányozásáról és honosításáról van szó. Gondoljunk csak arra, hogy mind a demokrácia modellje, mind a kormányforma, mind az alapintézmények vonatkozásában a nyugati modellek széleskörű tanulmányozása alapján döntöttek.

Párthagyományok

Nyugat-Európában a Schmitter által említett forradalmi átalakulások természetes módon többpártrendszer keretei között és a változást igénylő politikai kultúra által megtámogatottan valósulnak meg. Magyarországon ugyanakkor a rendszerváltás környéki politikai programalkotás jellegét meghatározta az egypárti közelmúlt, illetve az, hogy a távolabbi múltban sem igazán létezett egy a folyamatos belső változásra ösztönző többpárti versengés. Nagyjából azt mondhatjuk, hogy akár egypárti, akár egy dominánspárti keretben, de az a szisztéma érvényesült, amelyben a változások mindig egy párt kormányzásához kötődtek. 1956 és 1988 között lényegében nem kaphatnak teret rivális politikai elképzelések, s amikor (1988-ban) az új pártok megjelennek,

---

kelet-közép-európai ellenzéki mozgalmak szerepéről az *East European Politics and Societies* című folyóirat 2011. májusi tematikus számát a kelet-közép-európai ellenzéki mozgalmakról és azok örökségéről.

túlságosan kialakulatlanok és diffúzak, illetve túlságosan csak a diktatúra – egyezményeken keresztüli – leépítésére koncentrálnak. A pártprogram-hagyományok hiányára tehát fel kell hívnunk a figyelmet, mert később ennek még jelentősége lesz. Túl sok mindent kellett a pártoknak hirtelen megtanulniuk, s ezért bizonyos (mai szemmel fontosnak tűnő) témák óhatatlanul kikerültek a rendszerváltó eliték és pártok érdeklődési köréből.

Hierarchikus politikai tervezés

A stratégia tervezés szerepét azért kell említenünk, mert ez szorosan összefügg az átmenet „fő” feladatával. Ha igazunk van abban, hogy minden demokratizálódás során célok és feladatok hierarchiájáról van szó, akkor ezt 1989-1990 összefüggésében úgy konkretizálhatjuk, hogy a hierarchia csúcsán álló talán legfontosabb feladat: az új elitnek biztosítania kell az intézményes stabilitást, végső soron az átmenet sikerét. Ehhez képest minden más feladat a hierarchia alacsonyabb szintjén áll. Látjuk majd a későbbiekben, hogy az 1945 utáni második demokratizálódási hullámban egészen más feladat áll az átmenetet levezénylő eliték előtt (a náciellenítés és a német társadalom átnevelése), ezért ehhez a célhoz szabott programok is fogalmazódnak meg a politizáló elitben. A magyar rendszerváltásban a fő stratégiai cél hármas: 1. A régi elitet radikálisan vissza kell szorítani; 2. A régi elitet nem szabad ellenérdekeltté tenni a rendszerváltásban; 3. Stabil demokratikus intézményeket kell létrehozni a rendszerváltás vívmányainak megvédésére. Ezért az átmenet során a domináns politikai/stratégiai cél e három elem kényes egyensúlyának kimunkálása; végső soron az intézmény-építés. Azok az aktorok emelkednek tehát ki, amelyeknek a legátfogóbb programjuk van ezen célok képviselőit, s szerepük még akkor is meghatározó marad, ha 1990-ben nem is nyerik el a kormányzati hatalmat. A kormányzati hatalom mellett a demokratizálódás nyomán megjelenik a szellemi hatalmat birtoklók köre is, s a kettőnek valamiféle koegzisztenciája biztosítja az új magyar demokrácia stabilitását.⁶

A helyzetfüggőség tehát egyszerre jelenti két meghatározó tényezőnek (a külső mintának és a belső „determináló” körülményeknek) való „alárendeltséget”. E kettő sajátos kombinációja okozza a pártprogramoknak – mai szemmel – eléggé szűk és fixált jellegét. De ezt itt nem kritikailag említhetjük. Hiába várnánk el ugyanis a programoktól, hogy olyan kérdésekre is reflektáljanak, amelyek ma talán nyilvánvalóak, akkor azonban nem voltak azok. 1989-90-ben valószínűleg nagyon kevesen érzékelték és tudták, hogy a külső mintaátvételtől nem csak az intézmények a lényegesek, hanem például a politikai kultúra is. 2012-ben azonban egyre világosabb számunkra (és a záró fejezetben vissza is térünk rá), hogy egy fejlődőképes demokráciának vannak

---

⁶ Véleményem szerint ennek a kettős szerkezetnek a megtörésére tett kísérletet már az első Orbán-kormány, de még inkább a második. Az az érzet tehát, ami ma uralkodik, hogy ti. „alkotmányos válság” van, abból ered, hogy a kormányzó magyar jobboldal valóban szembemegy a rendszerváltás során kialakított stratégiai modellel, amelynek lényege a kormányoldal és az ellenzék latens együttműködése, illetve, hogy a hatalomgyakorlásból a hatalmon kívüli szellemi ellenzék is kiveszi a részét.

társadalmi előfeltételei. A rendszerváltás idején a reprezentatív eliteknek egészen egyszerűen nem volt annyi Nyugat-tudásuk, hogy ezt a tényezőt súlyának megfelelően kezelhették volna. Így hát nem csoda, ha számukra a demokratizálás az egyébként nagyon is lényeges intézményteremtést jelentette. E nélkül azonban valószínűleg nem lehetett volna sikeres a rendszerváltás.

Németország példája: a politikai (át)nevelés centrális helye a demokratizálódásban

De mielőtt részletesebben taglalnánk a magyar demokratizálódás "intézmény-építő" variánsát, egy korábbi demokratizálódási folyamatról, a „második hullámos” demokratizálódás meghatározó szereplőjéről, Németországról ejtünk szót.

Máris fölvetődhet persze, hogy szerencsés-e nagyon különböző időkben bekövetkező átmeneteket összehasonlítani, s valóban igaz, hogy a külső és a belső közeg könnyen beláthatóan más volt a 40-es évek közepén, mint a 80-as évek második felében. Az összehasonlítás mégis azért tehető meg, mert – mint utaltam rá –: a rendszerváltó magyar elitek az átmenet során mintákat kerestek maguknak, s a minták közé bekerültek a nyugat-német jóléti állam által elért eredmények is. Természetesen a mintakeresés soha sem objektív, hanem mindig szelektív, de tisztában kell lennünk vele, hogy amikor a magyar rendszerváltók kialakították az intézményes átmenetre vonatkozó elképzeléseiket, felhasználták a német modellben rejlő lehetőségeket is.

Azonban a német modell nagyon sok mindent jelentett; helyesebb, ha azt mondjuk: a magyar rendszerváltás során csak nagyon csekély mértékben jelentett irányt ennek a modellnek az indulása, annál inkább a működő, a kifejlett német demokrácia. Bennünket azonban most éppen az előbbi érdekel. Az tehát, hogy amikor a német demokratizálódás bekövetkezett, milyen politikai célok kerültek előtérbe, és miért éppen azok.

Feltételezésünk az, hogy a német demokratizálódásnak volt egy minden mást megelőző feladata, s ez a német társadalom átnevelése. Természetesen a németeket is érdekelte a demokratikus intézmények létrehozatala, viszont azt is tudták, hogy az intézmények csak akkor lesznek erősek, ha ezekhez az emberek kötődnek majd és bíznak is bennük. De máris jön a következő kérdés: vajon miért kerül ilyen frekvencián (talán más ország által nem is ismételt) helyre Németország 1945 utáni fejlődésében a politikai nevelés tematikája? A választ – véleményem szerint – demokratizálódást megelőző diktatúra természetében kell keresnünk. A német nemzetiszocialista rendszer kőkemény diktatúra volt, az 1945 utáni demokratizálódást pedig hosszú és embertelen háború előzte meg. A szélsőségesen brutális diktatúra és a tragikus pusztítással járó háború pedig olyan kombináció volt, amelyből semmiképpen sem lehetett a múlt bármilyen folytatásával tovább indulni. Ebben a modellben csak a teljes újrakezdés lehetett a kiindulópont, ami persze nem azt jelenti, hogy a múlt bizonyos személyiségei ne találhattak volna maguknak helyet az új demokráciában. Itt azonban

az a fajta önmérséklet, amely a kelet-közép-európai – és ezen belül a kádári – ellenelteketeleket jellemezte az 1980-as évek végén, nem volt reális opció.

Ezt a hatalmas újrakezdést azonban csak egy „nemzetközi” projekt keretében lehetett megoldani, s ebben a múlthoz sok szálon kötődő nemzeti elit nem játszott domináns szerepet. A hazai diskurzusban jó részt e nemzetközi szerepnek csak a gazdasági-pénzügyi aspektusairól tudunk, nevezetesen a Marshall-segélyről.⁷ Közismert, hogy a nagyfokú amerikai tőkeberuházások alapozták meg a későbbi Nyugat-Németország gazdasági fellendülését és politikai stabilizálódását is. Azonban volt a folyamatnak egy másik oldala is (s minket most inkább ez érdekel), mégpedig a demokratizálás magatartásbeli és mentális feltételeinek megteremtése. Mit sem ért volna ugyanis a Marshall-segély egy teljes rekonstrukciós program, Németország „újra nevelése” nélkül (Webben-Liikanen eds 2001; Fay 1994.) Ahogy alapvető tanulmányában egy német szerzőpáros megjegyzi: Németországban minden másnál fontosabb feladat volt a totalitarizmus visszatérésének megakadályozása. (Buck-Geissel 2009). A „denácifikáció” egy minden mást „fömlülő” program volt tehát, amelyben persze nem csupán az Egyesült Államok (mint győztes hatalom) és a világ demokráciái közé belépni igyekvő Németország sajátos önérdelkei tükröződtek, hanem a tartós béke és fejlődés megteremtését, a további szélsőséges politikai rendszerek kialakulását megelőzni szándékozó összeurópai igények is. Noha – utólag nézve talán meglepő módon – a háború utáni Németország „újraalkonstruálása” sok kortárs számára negatív szaldójú folyamat volt⁸, tagadhatatlan, hogy a német sikertörténet kiindulópontja mégis itt, az oktatás-és nevelésügybe való kiterjedt és sokoldalú beruházással teremtődött meg.

Ezt az összetett és tudatos változtatás-sorozatot (s annak a német társadalomra gyakorolt elementáris hatását) a legátfogóbban Brian M. Puaca kiváló monográfiája elemzi (Puaca 2009). A szerző sorra veszi az oktatás- és nevelésügyre vonatkozó korabeli elméleti premisszákat valamint bemutatja a gyakorlatban meghozott reform-intézkedéseket. Ami az elvi-elméleti dimenziót illeti: a német nevelésügy újraszervezése során nagymértékben támaszkodtak a 20. század első felének uralkodó amerikai nevelésfilozófiájára, jelesen John Dewey-nek az „iskola, mint közösség” szemléletmódjára (Puaca 2009). Puaca a pedagógiai reformok egy korai „csendes forradalmáról” beszél, amelynek során a német iskolák szellemiségét – amerikai eszmények nevében – drasztikusan átalakították. De persze ezt nem rövid idő alatt és nem egy területre koncentrálva érték el, hanem körülbelül másfél évtized leforgása alatt. Nagyjából a 60-as évek elejére jutott el oda Németország, hogy demokrácia megszilárdulásáról beszélhetünk. Ebben pedig nagy szerepet játszottak a különféle oktatás- és neveléspolitikai reformintézkedések.

A könyv részletesen foglalkozik azzal az öt alapvető fontosságú reformmal, amely hozzájárult a német demokrácia megszilárdulásához. Csak nagyon röviden, távirati stílusban említem őket: 1. Hallgatói önkormányzat kérdése. 2. Tankönyvreform. 3.

⁷ Lásd például: Payne, 2006; James, 2003; Wexler, 1983.; Zink, 1957.

⁸ Mint például Herz, 1948; Gurland, 1949.

Csereprogramok. 4. A tanárképzés reformja; 5. A politikai nevelés diszciplínájának meghonosítása. Ennek segítségével iktatták ki a régi szemléletmódot az oktatásból. Aztán a tanárképzés reformja következett, amelyben alkalmazták a gyermekpszichológia modern felismeréseit, mindenekelőtt a kooperációra és a csoportmunkára való nevelését. S megemlíthetjük az 1948-tól életbe lépő amerikai cserprogramok témakörét is. Ezeket az Amerikai külügyminisztérium szervezte, tanárok és diákok ezrei számára. Vagy a Német Tanár Tréning Programot, amely 1950-től fiatal némettanárok látogattak az USA-ba, akik az amerikai iskolarendszer tanulmányozásán túl részt vettek a helyi közösségében is. Nyugat-Berlinben például már egészen korán bekerült a tantervbe a „Bevezetés a társadalomtudományba”, amely a nagypolitika és a civil társadalom kapcsolatainak fontosságára hívta fel a figyelmet.

1. tábla. Vizuálisan a következőképp ábrázolhatjuk ezt a demokratizálódást:

Örökség	A demokratizálás célja	A demokratizálás fő aktorai	Reformok
Totális háború	A német társadalom átnevelése	Angolszász nemzetközi elit	Komplex oktatási-nevelési lépések, átképzés

Természetesen az indulás körülményei a későbbi fejlődést is meghatározták. Az amerikai típusú oktatási-nevelési rendszer kiépítése megalapozta a politikai nevelés centrális helyét nem pusztán csak a 40-es-50-es évek intézményes konszolidációjában, hanem azt követően is. A már említett szerzőpáros tanulmánya – interjúk és egyéb adatfelvételek alapján – kimutatja, hogy a nevelési eszmények hogyan változtak a 60-as években, majd hogyan alakulnak a továbbiakban. Tanulmányuk összefoglalásaképpen megállapítják, hogy noha a demokratikus és kritikus polgár korai eszménye ma is tovább él, de vele szemben (vagy mellette) új politikai nevelési eszmények jelentek meg, mint például a gazdaságilag kompetens állampolgár ideája (Buck-Geisel 2009)

Magyar átmenet: az intézményépítés és az elit-alkuk centrális helye a demokratizálódásban

A Kádár-rendszer végén bekövetkező átmenet – noha minden szempontból nyugatias jellegű volt – nem emlékeztet az 1945 utáni német demokratizálódásra, hiányzik belőle például az oktatási-nevelési rendszer megváltoztatására irányuló szándék. Mindez a körülmények nagyfokú változására hívja fel a figyelmünket. Ahogyan az elején már

utaltam rá: a demokratizálódás jellegét nagyban befolyásolják külső és belső körülmények. Időközben a demokráciák Nyugat-Európában nemcsak kifejlődtek, de számtalan változáson is keresztülmentek, így nem annyira nevelési rendszerükkel, mint (kelet-közép-európai perspektívából) stabil intézményes rendjükkel jelentettek vonzerőt a térség demokratizálódására. Ahogyan 1945 után Németország sikeres demokratizálásához, úgy az 1989-90-es sikeres átmenethez is szükség volt az uralkodó eszmények egy világos sztenderdjére. Claus Offe az új intézményes rend valamilyen modelljéről beszél, amelyet az átmenet folyamatában importálni lehetett. (Offe 1994) Ennek a jelentősége még akkor is alapvető, ha a nyugati demokratikus rendszerekről való politikai ismeretek szintje ebben az időszakban elég alacsony, viszont a korlátozott ismeretek egyben meg is kímélik a rendszerváltókat a részletekkel való foglalkozástól, ami segíti őket, hogy magára az intézményteremtésre, ne pedig az ezzel kapcsolatos – az egyes szereplők közötti felfogásbeli különbségeket kiegyező – részletkérdésekre koncentrálnak. Az átmenet időszakában a legkurrensebb tranzitológiai ágazat – a kormányrendszerek összehasonlító vizsgálata keretében – annak eldöntése, hogy az újonnan létrejövő demokráciák egyáltalán milyen kormányformát intézményesítsenek. Magyarországon is zajlik egy vita a rendszerváltás időszakában, amely arról szól, hogy a rendelkezésre álló nyugat-európai kormányzati modellek (elnöki, félelnöki, parlamentáris) közül melyik lenne a legadekvátabb Magyarországon. (Lásd a vitát a Politikatudományi Szemle, 1992/1. és 2. számában). A magyar politikai osztály a parlamentáris rendszert választotta, bár – mint később kiderült – annak inkább a kancellári demokráciához közelítő változatát (Schiemann 2004., a kormányformák és a hagyományok összefüggéséről: Whitehead 1993)

Ha a nyugati intézmények átvétele mélyen determinálta is a rendszerváltást, sokkal kevesebbet tudunk arról, hogy az ún. „negyedik hullámos” kelet-közép-európai demokratizálódás tágabban milyen nemzetközi feltételekre támaszkodott s mennyiben tért el például a demokratizálódás korábbi hullámaintól. A „harmadik hullámos”, dél-európai és a „negyedik hullámos” kelet-közép-európai demokratizálódások közötti különbséget például John McFaul abban látja, hogy míg a korábbi demokratizálódás egy bipoláris világrendben, addig a későbbi a későbbi egy unipoláris világrend körülményei között következett be. (lásd. McFaul 2002.). Nem belemenve most a részletekbe, egyetlen elemként annyit rögzítünk, hogy míg a korábbi demokratizálódásokban a nemzetállam-építés nagyobb szerepet játszott, addig az 1989-90-es átmenetekben a nemzeti függetlenség kivívása nem feltétlen a folyamat egyetlen és talán meghatározó iránya; inkább egyszerre jelentkezik a nemzetállam meg- és dekomponálódásának tendenciája. (A nemzetállam-építés új megközelítéséről: Allen 2010.; a kozmopolita nemzetről lásd: Beck 2013.)

A komparatív modellkövetés mellett az átmenet során lényeges szerep jutott a magyar politikatörténet reprezentatív gondolkodási modelljének alkalmazására is. Igazolva azt a tételt, hogy egy új rendszer strukturális alapjainak megteremtésében fontosak az előre megtervezett gondolatok, a magyar rendszerváltásban a domináns elitiek Bibó István „határolt forradalom” elméletét vették át. Ezt az elméletet Bibó 1945-ben fogalmazta meg s ez a gondolati modell azért kerülhetett a rendszer-átalakító elit gondolatkörébe, mert nem egy totális forradalom, hanem egy rendezett-tárgyalásos

átmenet lehetőségét igazolta vissza. Bibó a forradalom három fajtáját (egyetemes-dinamikus; megegyezéssel; és határolt-tervezett) különíti el egymástól és közülük kizárólag a harmadikat ajánlja az 1945-ös Magyarország politikai osztálya számára (Bibó 1986. II: 55.). A klasszikus utcai forradalmak kora az angol vagy a francia forradalom korával elmúlt; a megegyezéssel forradalom pedig azért nem lehetséges opció Bibónál, mert 1945-ben – amikor szerinte a feudalizmus maradványainak felszámolása van soron – a régi rend tagjai közül nincs kivel és miben megegyezni. Ezért az egyetlen lehetőség a határolt forradalom, amely jó néhány területen radikálisan, más területeken mérsékelten jelent változásokat. Más szavakkal, de a Bibó-i gondolat lényegét követve fogalmazta meg az 1989-es helyzet sajátosságát Kis János, amikor a legalitás folytonosságának fenntartásáról és a legitimitás megszakításáról beszélt. (Kis 1993)

Fontos itt hangsúlyoznom, hogy ennek a politikai programnak a dominánsává válása nagymértékben függvénye volt az 1980-as években kialakuló értelmiségközi erőviszonyoknak. Konkrétan a magyar demokratikus ellenzék mozgalmára gondolok. Ez volt az a kör, amely nem nagy számarányának köszönhető a befolyását, hanem informális hatalmának. Az ellenzéki mozgalom Magyarországon – nem lévén más terepuma – ezt az informális elvet tette szerveződése középponti elemévé, ez által pedig egy rugalmas „ellenstruktúrát” hozott létre az államhatalom rugalmatlan formális struktúrájával szemben. Ez nem pusztán csak (mint akkoriban sokan írták) egy „párhuzamos államot” jelentett, hanem inkább egy szabad, gyors és mozgékony szervezetet, amely éppen gyorsaságának és hálózatoságának köszönhető sikerét. Ha arra gondolunk, hogy az internet korában a gyorsaság, az információk rapid áramlása milyen nagy szerepet játszik, akkor talán visszamenőleg is képesek vagyunk felmérni az internet előtti politikai korszaknak ezt a meghatározó sajátosságát, amikor is az államhatalommal szemben álló elitcsoportok nem csupán egy ellen-ideológiát, de egy hatékony ellen-hálózatot is képesek voltak megteremteni.

S éppen ennek köszönhetően értékelődhetett fel az 1977 után még csak néhány száz, később néhány ezer ellenzékinek a szerepe, hiszen ők olyan erőforrások birtokába jutottak, amilyenekkel a hivatalos kormányzat – hiába volt a pártinak fénykorában 800 ezer tagja – nem rendelkezett.

A néhai ellenzék „hálózatelméleti” megközelítése ugyanakkor magyarázatot adhat arra a rendkívül érdekes jelenségre, hogy vajon miért áldozik le ezen csoportok csillaga szinte mindenütt Kelet-Közép-Európában nem sokkal az 1989-90-es átmenet után. A válasz a professzionalizmus fogalmának átalakulásában keresendő. A 80-as években informális ellenzéki sejtek létrehozása a politikai professzionalizmus szinonimájának számított. A magyar ellenzék szocializációja is erre épült. Ám az 1990-es években, demokratikus keretek között a politikai aktorok egyrészt felépítették a maguk új típusú hálózatait, másrészt ezzel párhuzamosan le is értékelődött a korábban a demokratikus ellenzék privilégiumának számító sejtyszerű szerveződési forma. A magyar ellenzékéből 1988 végén létrejövő Szabad Demokraták Szövetsége kudarcát tehát – e megközelítésből – az magyarázza, hogy korábbi szervezeti erőforrásai elértéktelenedtek, ideológiai mondanivalója pedig nem volt vonzó szélesebb társadalmi rétegek számára.

Azt látjuk tehát, hogy a magyar átmenetben volt egyfelől egy uralkodó gondolkodási irányzat (a demokratikus intézmények megteremtése), és volt egy olyan értelmiségi szubkultúra, amely az intézményes programalkotásnak a többiénél hatékonyabb („hálózatosodott”) formáját teremtette meg. Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk: hiába rendelkezett a demokratikus ellenzék, majd az SZDSZ több erőforrással, mint a népi ellenzék, illetve a belőle megszerveződő MDF, utóbbinak az MSZ(M)P-re való befolyása és az állampárttal való interakciója – formális értelemben – egészen 1990-ig privilegizált volt, s ez meghatározta, hogy nem az SZDSZ, hanem az MDF került kormányzati pozícióba. Viszont éppen az aktorok közötti dominanciaviszonyok, a tartalmi és a szervezeti erőforrások egyenlőtlen eloszlása magyarázza, hogy kormányra kerülve az MDF-nek miért volt elengedhetetlen szüksége az SZDSZ külső támogatására, amit a két párt közötti paktum biztosított. A paktum egyetlen szempontból, a kormányzati rendszer stabil alapjainak megteremtése szempontjából érdekes számunka, de mielőtt erre, és a stabil kormányzás lehetőségét megteremtő törvények rövid számbavételére térnénk, először ennek elvi aspektusát, a demokratikus intézményalapítást kell érintenünk. Az új intézmények létrehozatala az új demokratikus rendszer egyik legkurrensebb „mérőszáma” volt a 90-es évek első felében (Lásd: Stephan-Skach 1993, Greven 1995, Plasser-Ulram 1995), aminek okát Claus Offe pontosan adja meg: működőképes intézményeket kell létrehozni, amelyek „társadalmilag elfogadott sztenderdekkel látják el a cselekvőket azt illetően, hogy mifélek azok a preferenciák és célok, amelyek megengedettek és várhatóan jóváhagyással találkoznak” (Offe 1994: 6.) Offe az átmenet intézményeinek tervezése kapcsán felhívja a figyelmet az ún. „robotpilóta-hatásra”: „Ha egyszer az intézmények meghonosodtak és széles körű támogatást élveznek, működésük egy robotpilóta vezette repülőgéphez hasonlítható” (7) Ebben a definícióban egyaránt fontos az intézmények „meghonosodása” és azok „széles körű támogatása”; ez utóbbi azonban nyilván lényegesebb hosszabb folyamat, mint maga az intézményalapítás. A rendszerváltó aktorok az előbbi viszonylag magas szinten képesek voltak teljesíteni, de – mint később kiderült – éppen a kormányzás terjedelmének „kijelölésében” nem sikerül olyan hatékony megoldásokat intézményesíteniük, amelyek a tartós kormányzati stabilitást biztosíthatták volna.⁹

2. tábla. Vizuálisan is ábrázolva a demokratizálódás négy aspektusát, ezt kapjuk:

Örökség	A demokratizálás célja	A demokratizálás aktorai	Reformok
Puha diktatúra	Demokratikus intézmények alapítása	Nyugati tanácsadók+ intézményépítő elitek	Jogállam-csomag

⁹ Az intézményalapítás részeként a következő tényezők sorolhatók fel: a függetlenség elnyerése, az új alkotmány elfogadása (vagy a régi módosítása), az első szabad választás, az első demokratikus kormány megalakítása. Ezek a tényezők valamennyi poszt-szocialista országban meghatározták az átmenetet.

Átmenetek és politikai programok: a demokratizálódások változó természetének megértése felé

Az 1945-ös német és az 1989-90-es magyar demokratizálódás röviden felvillantott összehasonlító elemzése felhívja a figyelmünket arra, hogy a demokratizálódásoknak nincsen egy minden helyzetben és időben érvényesíthető forgatókönyve. Az 1945-ös verzióban meghatározó szerepet játszott a demokráciára nevelés, az 1989-esben ez azonban jószérivel teljesen kimaradt. Ugyanakkor azt is látnunk kell – s ezzel foglalkozunk ebben a részben –, hogy a demokráciára való nevelés elmaradása a magyar demokratizálódásban olyan deficit, ami –legalábbis 2012-es perspektívából – az egész demokratikus átmenet megszilárdulását nehezíti.

Mielőtt annak okait vizsgálnánk meg, hogy miért is nem kapott kitüntetett szerepet a demokratikus politikai nevelés a magyar átmenetben, röviden utaljunk vissza a Németországról mondottakra. Németországban –mint láttuk – a demokratizálódás döntően külső forrásokból következett be, s az átmenet során maximálisan hasznosították a 20. század első felében felhalmozott nevelési ismeretanyagot is. John Dewey munkássága nélkül elképzelhetetlen német demokratizálás, mint ahogy erre a nevelési fundamentumra építették rá magukat az intézményeket is. A merőben új belátás itt az volt, hogy nem elég intézményeket létrehozni; ezeket az állampolgárok csak akkor fogják elfogadni, ha előzőleg megtanították nekik a demokrácia alapjait. A szó szoros értelmében vett (s fentebb röviden jellemzett) szocializációs folyamat során ugyanakkor nem pusztán a magánemberek szintjén kellett változást elérni, hanem meg kellett teremteni a citizenship (állampolgár) kategóriáját, ami jóval több, mint emberek összessége. Lényegében a német demokratikus társadalomfejlődés állampolgári alapjait hozták létre, s nem véletlen, hogy a politikai kultúrát vizsgáló híres könyvében az Almond-Verba szerzőpáros az 1960-as évek elején (szemben a 40-es évek végével) már egy megszilárdult demokratikus állampolgári kultúrát konstatál Németország vonatkozásában is (Almond-Verba 1963).

A magyar rendszerváltásnak még csak nyomokban sem volt ilyen „neveléspolitikai” tartalma. Hogy miért nem, azt három körülménnyel magyarázhatjuk. Az egyik a kádári diktatúra puhuló természete. A magyar átmenetben senki nem érezte azt, hogy a magyar társadalmat át kellene nevelni, hiszen a társadalom tagjai (beleértve magát a pártvezetést is) úgymond azon dolgoztak, hogy a rendszer, ha óvatosan is, de átalakuljon. Azaz: az 1980-as évek második felében már „rendelkezésre állt” egy demokratikus magatartáskészlet. A másik körülmény az, hogy az átalakulást levezénylő, befolyásos politikai éltek éppenséggel az állami monopóliumok ellenében, s a szabadság nevében léptek fel, s egy „felülről meghatározott” demokrácia a szabadság eszményével ellenkezett. Másképpen szólva: a demokratizálódás főszereplői a liberális demokrácia liberális elemére tették a hangsúlyt, azaz a jogállam megteremtését tartották elsődlegesnek s ehhez a feladathoz képest egyáltalán nem foglalkoztak azzal, hogy a jogállamot létrehozható-e egy szélesen megépített citizenship-alap nélkül. Végül a harmadik szempont: a magyar (és tágabban a kelet-

közép-európai) demokratizálódás külső, nyugati védnökei sem kívánták meg, hogy az átmenetek során ez a demokratikus társadalmi alapzat létrejöjjön¹⁰. Mindezek eredményeképpen – s ez dolgozatunk e szakaszának fő állítása – a magyar demokrácia a második hullámos nyugat-európai demokráciáktól merőben eltérő karakterrel jött létre.

Mindennek a jelentősége pedig óriási, különösen, ha a téma tárgyalásába bekapcsoljuk a demokrácia teljesítőképességének, hatékonyságának kérdését is. A nemzetközi irodalom a hatékonyságot és a versenyképességet, mint a demokráciák mérésének egyik fontos indikátorát említi. Erre a hatékonyságra azonban egy demokrácia csak akkor képes, ha „tervezett” és tudatosan létrehozzák állampolgári alapzatát is. A magyar rendszerváltásban azonban (mint azt külföldi megfigyelők helyesen rögzítik), csak az intézményeket „tervezték” meg¹¹, ellenben a társadalmi élet alapjait nem igazították hozzá a liberális demokrácia kívánalmaihoz. Elmondtuk, miért nem. Ez által viszont az új demokrácia magában hordozta a társadalmi versenyképességi deficitet. Hogy ez mennyire akut probléma volt az újonnan demokratizálódó térség számára, Zon már 1994-ben jelzi, amikor megállapítja, hogy a társadalmi kohézió hiánya a térség döntő problémája (Zon 1994). Viszont a társadalmi kohézió elérése nem történik automatikusan, hanem az ugyanolyan „tervezett”, mint a demokratikus intézmények létrehozatala. Mivel azonban a tervezésnek ez a fajtája kimaradt a negyedik hullámos demokratizálásból, ezért a magyar társadalom percepciójában kezdettől csak az rögzült, hogy a demokrácia a/ intézményes rend; b/ az csak a politikai elit elkülönült osztályára vonatkozik.

Azt kell tehát megfogalmaznunk, hogy a magyar demokratizálódás nyomán azért lett olyan az új demokrácia, amilyen, mert a rendszerváltás idejének uralkodó eszméi nem tartalmazták azokat a követelményeket, amelyeket 20-25 évvel a rendszerváltás után kezdünk evidenseknek tekinteni. Az átmenet idején sem a német példa konkrét lefolyása nem volt ismert, sem azok a nemzetközi tapasztalatok, amelyek a politikai nevelésnek a társadalmi kohézióra gyakorolt hatásáról, illetve egy kohézív társadalomnak a politikai intézményekbe vetett bizalmáról tanúskodnak. Ily módon a rendszerváltó magyar pártok programjaiban is hiába keressük a társadalom újraintegrálására vonatkozó elképzeléseket.

Ha az induló évek pártprogramjai nem is beszéltek politikai nevelésről vagy társadalmi kohézióról, valamifajta ideológia azonosságát mégis csak adtak¹². S ezzel meg is feleltek az átmenet minimál-követelményeinek, hiszen – még egyszer hangsúlyozom – a fő feladat itt egy konszolidált intézményes átmenet biztosítása volt. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az 1990-es évek második felétől már jelentkezik a megtorpanás, mégpedig két területen: a gazdasági versenyképesség csökkenésében és a demokrácia megszilárdulásának megtorpanásában. Felületes válaszképpen e két

¹⁰ Az Inglehart–Welzel szerzőpáros több írásában is bemutatja, hogy az 1989-90-es átmenetekben a társadalmi tényezők (az ő fogalmukkal: a „közönséges emberek”) alulpreferáltak. Lásd: Inglehart–Welzel, 2008.

¹¹ Lásd például Greven, 1995.

¹² Lásd Tóth István János és Kovács Éva tanulmányát a korai pártprogramokról: Kovács-Tóth, 1992.

deficitre szokás azt a politikai választ adni, hogy ezek összefüggenek a Fidesz pálfordulásával, azzal, hogy nevezett párt a liberális pozíciót feladva a konzervatív pólusra helyezte át magát. Ezt a magyarázatot azonban nem fogadhatjuk el, mert hiszen a probléma forrása egészen másutt keresendő: magában a demokratizálás induló modellben.

Az induló modell tehát fontosabb, mint gondolnánk. A német példában láthattuk, hogy az induló modell „fejlődőképes” volt s képes volt integrálni a nevelési eszmények változásait. Messze nem arról van tehát szó, hogy az induló modell eleve elrendeltem csak „jó” lehet. Lényege az adaptivitásban, az alkalmazkodóképességben rejlik. A magyar demokratizálás induló modelljében nem volt benne a demokráciára nevelés és a társadalmi kohézió-teremtés szükségessége, de – mint láttuk – ez meghatározott történelmi okokból maradt ki belőle. Viszont a modell a későbbiekben sem fejlődött tovább, s emiatt már joggal mondhatjuk, hogy a fejlődés gátjává vált. Ráadásul nemhogy a fejlődés gátjává, de a visszafejlődés keretévé lett; a fejlődésképtelen modell a magyar politikai közéletet visszavitte a történelmileg jól ismert konfliktusok mezejére, ahol a meghatározó törésvonal alkotmányvédők és alkotmányellenesek között van. Ahelyett, hogy a konfliktusok átkerültek volna a politikai nevelés-társadalmi kohézió-állampolgárság hármasság új területére (Lásd erről: Csizmadia 2013)

Így tehát a demokratizálódást korántsem csak egy rövid szakasznak, hanem egy hosszabb folyamatnak kell tekintenünk, amelyben van lehetőség korrekcióra, de csak akkor, ha az adott országban az erre irányuló szándékok megvannak és a külső késztetések is nagyok. Magyarországon napjainkban egyik ösztönző sincs meg: a politikai aktorok nem érdekeltek egy új társadalmi szerződés megkötésében; a Nyugat (Európai Unió) pedig megelégszik az általános értékek számonkérésével és láthatólag nem érdekli, hogy a nyugatias nevelési és társadalmi eszményeknek megfelelő szerkezet jöjjön létre a térségben és Magyarországon.

Befejezés

A fenti dolgozatban amellet érveltem, hogy a Kádár-rendszer értelmezése fontos feladat, de a Kádár-rendszer kutatásában komparatív fordulatra van szükség. Azt az állítást tettem, hogy különböző időszakokban történő demokratizálódásokat érdemes összehasonlítani egymással, igazolandó azt a másik állítást, hogy maga a szó (demokratizálódás) történelmi koronként változó fogalom, nincs egy állandó jelentése.

A német és a magyar demokratizálódás példáinak összehasonlításával arra jutottam, hogy a sikeres demokratizálódásnak fontos komponense a társadalom demokratikus újraorientálása. Németországban 1945 után ez megtörtént, Magyarországon 1989 után nem. Megmutattam az okokat is. Fontos különbségnek látom, hogy miközben a dolgozatban emlegetett „társadalmi alapok” (a citizenship) egyaránt hiányoztak

mindkét országban, ezt a német demokratizálódásban külső erőforrásokból (a tanárok átnevelésével, csereprogramokkal stb.) pótolták, Magyarország esetében azonban ez a fajta külső „segítség” elmaradt. Természetesen a magyar átmenetben is nagy szerepet játszottak a külső tanácsadók (s maga a Nyugat), de ez a támogatás nem terjedt ki a társadalom újraorientálására, hanem megmaradt az intézmények újratervezése szintjén.

Az intézmények egy ideig be is váltották a hozzájuk fűzött reményeket, ám egy idő után fejlődésképtelennek bizonyultak. Ebből arra következtethetünk, hogy maga a rendszerváltó modell nem volt elég teherbíró vagy inkább eléggé komplex. A dolgozatban szándékosan nem tértem ki a folyamat aktuálpolitikai összetevőire, például arra, hogy a 2010-ben hatalomra kerülő Fidesz-kormány egész politikája egy 1945-ös típusú demokratizálódáshoz kíván visszatérni, amikor az állam felső instanciái maguk kívánjuk újraorientálni a társadalmat. Ha tetszik: német mintát akarnak Magyarországon, vagy másképpen az 1945 utáni állampolgári nevelést akarják bevezetni a 2010 utáni Magyarországon. Egy másik dolgozat tárgya lehetne a Fidesz kormányzását ebből a szempontból is mérlegre tenni, és felvetni azt a kérdést, hogy vajon lehet-e társadalmi kohéziót teremteni állami eszközökkel.

Irodalom

- Allen, Daniel (2010): *New Directions in the Study of Nation-Building: Views through the Lens of Path Dependence*. *International Studies Review*, September, 413-429.
- Almond, Gabriel–Verba, Sidney (1963): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press.
- Beck, Ulrich (2013): *Cosmopolitanized Nations: Re-Imaging Collectivity in World Risk Society*. *Theory, Culture and Society*, 2. 3-31.
- Bibó István (1986): *A magyar demokrácia válsága*. In. Uő: *Válogatott tanulmányok, 1945-1949*, Magvető Kiadó, II. 15-79.
- Bozóki András (1995): *A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból*. In.: Uő: *Konfrontáció és konszenzus*. Savaria University Press, Szombathely, 131-176.
- Buck, Alexy–Geissel, Brigitte (2009): *The Education Ideal of the Democratic Citizen in Germany*. *Education, Citizenship and Social Justice*, 3. 225-243.
- Csanádi Mária (1995): *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. T-Twins Kiadó–MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék. I-II-III*. T-Twins Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*, Századvég.
- Csizmadia Ervin (2013/a): *Miért „alaptalan” a magyar demokrácia?* *Élet és Irodalom*, április 5.
- Csizmadia Ervin (2013/b): *The Hungarian Opposition in the Kádár-era. External examples and political strategy in the 1970s and 80s*. Before publication Warsaw.
- Dobbins, James (2003): *America’s Role in Nation-building: From Germany to Iraq*. Monica, California: Rand.
- Fay, Jennifer (2008): *Theaters of Occupation: Hollywood and the Reeducation of Postwar Germany*. University of Minnesota Press.
- Greven, Michael T. (1995): *Demokratizáció és intézményépítés*. *Politikatudományi Szemle*, 1. 9-20.
- Gurland, R. L. (1949): *Why Democracy is Losing Germany*. *Commentary*, September. 227-237.
- Herz, John H. (1948): *The Fiasco of Denazification in Germany*. *Political Science Quarterly*, December. 569-594.
- Higley, John–Burton, Michael (2006): *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Lanham, MD: Rowman
- Inglehart, Ronald–Welzel, Christian (2008): *Democracy as Human Empowerment : The Role of Ordinary People in the Emergence of Democracy*. *Center For the Study of Democracy*, 1-15.
- Kis János (1993): *Reform és forradalom között. Három hipotézis a rendszerváltás természetéről*. *Világosság*, 11. szám.
- Kovács Éva–Tóth István János (1992): *Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalomelemzése*. *Politikatudományi Szemle*, 1. 99-124.

- Mansfeld, Edward, D –Pevehouse, Jon C: (2008): Democratization and the Varieties of International Organizations. *The Journal of Conflict Resolution*. April, 269-294.
- McFaul, John (2002): The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. *World Politics*, January, 212-244.
- Offe, Claus (1994): A kelet-európai átmenetek intézményeinek tervezése. *Politikatudományi Szemle*, 3. 5-32.
- Payne, James L. (2006): Did the United States Create Democracy in Germany? *The Independent Review*. Fall, 209-221.
- Pevehouse, Jon, C (2002): Democracy from the Outside-in? *International Organization and Democracy*. *International Organization*, Summer, 515-549.
- Plasser, Fritz–Ullrich, Peter A. (1995): Demokratikus konszolidáció Kelet-Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 1. 21-42.
- Puaca, Brian M. (2009): *Learning Democracy: Education Reform in West Germany, 1945-1965*. New York: Berghahn Books
- Schiemann, John W (2004): Hungary: The Emergence of Cancellar Democracy. *The Journal of Legislative Studies*, 2-3. 128-141.
- Schmitter, Philipp (2012): The Future of „Real-Existing” Democracy. http://iis-db.stanford.edu/evnts/5844/SchmitterFUTURE_OF_Democracy3.pdf
- Stephan, Alfred–Skach, Cindy, (1993): Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation. *Parliamentarism versus Presidentialism*. *World Politics*, October, 1-22.
- Webben, Stephen–Liikanen, Ilkka eds. (2001): *Education and Civil Culture in Postcommunist Countries*. Palgrave.
- Wexler, Immanuel (1983): *The Marshall Plan Revisited: The European Recovery Program in Economic Perspective*. Westport Conn.: Greenwood Press.
- Whitehead, Laurence (1993): Kormányforma és hagyományok. *Politikatudományi Szemle*, 1. 137-146.
- Yilmaz, Hakan (2002): External-Internal Linkages in Democratization: Developing an Open Model of Democratic Change. *Democratization*, 2. Summer, 67-84.
- Zink, Harold (1957): *The United States in Germany 1944-1955*. Princeton, N.J.: D. Van Nostrand.
- Zon, Hans von (1994): The lack of cohesion as the crucial problem for post-socialist societies. *AI and Societies*. 2. 151-163.